

HALK KÜLTÜRÜ BAĞLAMINDA HAMAM(LAR)IN TOPLUMSAL VE MEKÂNSAL DÖNÜŞÜMLERİ, DİYARBAKIR TARİHİ “SURIÇI” ÖRNEĞİ

SOCIAL AND SPATIAL TRANSFORMATIONS OF HAMMAMS WITHIN THE CONTEXT OF FOLK CULTURE: THE CASE OF HISTORICAL WALLED CITY (SURIÇI) OF DIYARBAKIR

“Kahve Yemen’den gelir/ Bülbül çemenden gelir/ Ak gerdan Beyaz topuk/ Her gün hamamdan gelir.”¹

“Hamamın kalın duvarları arasında dış dünyayla tüm ilğimiz kesilmişti... Çıplak, huzurlu ve sadece ikimiz.”²

Kamuran SAMİ³

Öz

Diyarbakır’da toplumsal ve kültürel sistemlerin örgüsünde filizlenen çoğulcu yaşam biçimi, mekânların anlam ve fiziki örüntüleri bağlamında sosyal ilişkiler üzerinde kendi değerleriyle bağdaşma sağlayan bir kentin dışı vurumu olmuştur. Tarihi kentsel yerleşim alanı olan “Suriçi” kent dokusunda bir temsiliyet sağlayan “hamam”, kültürel bir örüntü olarak toplumsal ve mekânsal değişimlerden etkilenerek; yok olma pahasına tarihsel hafızada süregelen yerini almıştır. Halk kültüründe temizlik anlayışının bir unsuru olan hamamlar, sosyo-tarihsel evreler içerisinde su medeniyetinin kamasallığında yaratılan temizliğin bir kanıtı olarak günümüze ulaşabilen tarihi mekân(lar) arasında yer almaktadır. Suyun temizleyebilme gücü üzerinden ortaya çıkan hamam kültürü, antik dönemlerden başlayıp zamanımıza kadar gelen her medeniyetin kendine göre yorumlayarak paylaştığı deneyimleri olmuştur. Toplumsal dışı vurumunda anlam kazanarak vücut bulan “güzellik, sağlık ve ibadet” vurgusu; suyun temizleyici gücünden ilham alarak, uygarlıkların bekasında var olmasını kesintisiz bir şekilde sürdürebilmiştir. Osmanlı geleneksel kentlerini tanımlayan cami, külliye ve çarşı etrafında yer alan hamamlar, toplumsal dizgede filizlenen bir kültürün; sanattan-halk masalına, edebiyattan-şiire kadar dilsel bir zenginliğin önünü açmıştır. Bu bağlamda Diyarbakır Suriçi’nde tevatür olan hamam mekânı ve onun yarattığı kültürde şekillenen ritüeller; bugünün sarmalında unutulmaya ve yok olmaya terk edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hamam ve Halk Kültürü, Toplumsal ve Mekânsal Dönüşümler, Diyarbakır (Suriçi); Kültürel Miras.

Abstract

A pluralist way of life forming the social and cultural systems in Diyarbakır has been the expression of the city providing consistency with their own values over the social relationships in the context of meaning and physical patterns of locations. “Hammam” providing a representation in the city of “Suriçi” being a historical settlement area has, as a cultural pattern, been affected by social and spatial changes and taken its place in the historical memory at the cost of disappearing. In the folk culture hammams stood for cleaning hammams are among the historical location(s) represent water civilization within socio-cultural phases. Having emerged over the power of water to be able to clean, hammam culture has been the experiences of every civilization starting from ancient times reaching to our days by commenting and sharing them. The emphasis on “beauty, health and prayer” is a prove of the cleaning power of water and proved its importance throughout many civilisations. Having situated around the mosques, social complexes and bazaars defining the Ottoman traditional cities, hammams have paved the way for a lingual richness of a culture having begun to develop from art to folk tales, literature to poem. Within this context, the location of hammam being a rumor in Diyarbakır Suriçi and the rituals shaped in the culture created by it have been abandoned to be forgotten and disappeared in the spiral of today.

Keywords: Hammam and Folk Culture; Social and Spatial Transformations; Diyarbakır (Suriçi); Cultural Heritage.

¹ Anonim halk edebiyatı içinde vücut bulan ve nesilden nesile aktarılarak günümüze kadar gelebilen bir *mani*.

² Lindsey Davis, *A Body in the Bathhouse*, London: Published By Warner Books, 2001.

³ Doç.Dr., Dicle Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, ksami@dicle.edu.tr

1. GİRİŞ

İnsanoğlu; tarihsel düzlemde nehirlere, akarsulara ve su kaynaklarına bir kutsallık atfetmiştir. Mezopotamya Bölgesi'nde Asurlular için Fırat, Mısırlılar için Nil ve Hintliler için ise Ganj nehri; akan sular olarak beden, ruh ve manevi anlamda arınmanın gerçekleştiği yerler olarak bilinmektedir. Zamanın kendi düzleminde ortaya çıkardığı dini ve kültürel eğilimler, “mahremiyet” düşüncesiyle birlikte yeni bir mekâna ihtiyaç duyarak; bu mekân “hamam” olarak insanların gündelik hayatlarına girmiştir (Ertuğrul, 2009: 241; Türkan, 2009: 163). Tarihi kentsel yerleşimlerin doğasına özgü mekân tasavvuru ile ona yüklenen anlamların kullanımında yaratılan “kamusallık”, toplumsal düzlemde biçim alan insani bağların ortak bir hafıza örgüsü üzerinden paylaşılan değerlerine hayat vermektedir. Mekân olarak tezahür eden bu kavram, bir mimar için inşa edilecek, dönüştürülecek bir değişken olduğu halde; bir halk bilimci, bir antropolog vb. için, sosyal yapı örgüsü üzerinde dışa vuran insani ilişkiler ile kültürel tezahürleri belirleyen bir süreci işaret etmektedir.

Geçmiş devirlerden günümüze değin geçen zaman içerisinde egemenlik kuran uygarlıkların kültüründe hayat bulan hamamlar, o günün koşulları içinde gücü elinde tutan örgütlü sistemin; refahını, temsiliyetini ve siyasi birlik arayış temayüllerinin bir göstergesiydi. Bu bağlamda siyasi ve toplumsal gücü olan hamamlar, kentli kitlelerin temizlenme ve arınma eylemleri üzerinden tezahür eden yaşam biçimlerine uyum sağlamaları arzulanmıştır.

Temizlik ve arınma eylemleri üzerinden hamamlara atfedilen değerler, halk katmanları arasında eşitlik, birlik ve aidiyet hissini paylaşmada fırsatlar yaratmıştır (Yegül, 2012: 25). Hamam, kendisine atfedilen mistik bir mekân olma özelliğiyle içe dönük duvarlar arasında bedenlerin olağanüstü güzellikte gözüktüğü ve eşsiz düzeyde cezbeden bir mekân metaforu yaratarak; aynı zamanda hiçbir üniformanın sunamadığı bir benzerlikte beden üzerinden bir eşitlik alanı oluşturmuştur (Akşit, 2009: 142-143). İnsanoğlu çok eski zamanlardan itibaren suda gizli bir gücün varlığına bir kutsiyet atfederek, tapınmış ve ondan medet umarak güç verdiği su kültürünü hayatın merkezine taşımıştır. Bu döngü de kültür ve manevi itikat boyutunda vücut bulan değerler, sağlık ve dini anlamda suyla ilişkilendirilerek; bu temayüllerin bir temizlik kültürüne evrilmesini sağlamıştır.

Yıkanma eylemi etrafında kültürlerin yaratageldiği kabuller, ritüeller ve gelenekler farklılıklar gösterebilmektedir. Roma geleneğinin aksine, Türk-İslam kültüründe yıkanma eylemi gündelik yaşamda rutin bir alışkanlık haline gelmesi, ancak zaman içinde arzulanan boyutlara ulaşabilmiştir. Yıkanma aralıkları kişiden kişiye ve mevsimden mevsime göre farklılıklar gösterebildiği gibi, hamama da haftada bir veya iki defa gitmek normal olarak görülmüştür. Ancak toplumsal yaşamda bazı kişilerin yaptığı işlerin özelliği itibarıyla hamamda ayrıntılı bir temizliğin yapıldığı veya yerine getirildiği bilinmektedir.

Yüzyıllara dayanan hamam kültürünün toplumsal hafızanın arka planına atılmasına yol açan temayüllerin temelinde modernleşme süreçlerinin özümsemeden topluma dayatılmasının yarattığı sancılar güncelliğini hala koruyabilmektedir. Kentleri tahakkümü altına alan acelecilikte dışa vuran kültür, modernleşme projeleriyle birlikte yeniden üretilen düşünce bağlamında hamama gitmeyi “geri” ve “ilkel” olarak yaftalayarak, birçok tarihi yapının (hamam, han, çeşme vb.) yollara, apartmanlara ve işyerlerine yer açmak ve kentlerin silüetlerini modernleştirme adına yerle bir edilmiştir (Ergin, 2012: 11). Anadolu coğrafyasında asırlarca egemenlik kurmuş olan Osmanlı medeniyetinin yıkılması sonrasında kurulan yeni cumhuriyetin yarattığı toplumsal heyecan ve imar hareketleri birçok değişimi de beraberinde getirmiştir.

İslami referans kaynaklara yapılan atıflarda, ilk defa hamam inşa ettiren kişinin Hz. Süleyman olduğu ifadesi yer almaktadır. Ortadoğu coğrafyasında, temizlik dini itikadın (Musevilik) bir zorunluluğu olarak bilinmesine karşın; Hicaz gibi sıcak bölgelerde yaşayan Araplar, hamama ihtiyaç duymadıkları gibi, bu sıcak coğrafyada Hz. Peygamber'in vefatından

sonra, sahabeler döneminde hamamla tanışma fırsatını bulmuşlar. Roma ve Bizans uygarlığının yaratımları altında gelişmiş olan Suriye’de hamam kültürünün gelişkin olması hasebiyle Müslüman topluluklar, bu yıkanma mekânlarını hızlı bir şekilde benimseyerek, kültürlerine adapte edebilmişlerdir (Macit, 2005: 168-169). İslam itikadın temizliği dinsel bir referans olarak görmesi, Türklerin hamama ayrıcalık vererek, egemen oldukları topraklar üzerinde yaygınlaşmasını sağlamışlardır (Ertuğrul, 2009: 241-242).

Türk hamam tarihinin sahip olduğu kamusal mekân olma hüviyetiyle köklerini İslam dininde alan ve de temizliğe verdiği önemi vurgulayan birçok araştırmacının varlığı bilinmektedir. Tarihi geçmişe dayanan hamam kültürünün kökeni, gelişme zincirinin kesintisiz bir halkası olarak Bizans, Roma ve Anadolu’nun Bronz Çağ uygarlıklarına ve her şeyin ötesinde de topraktan fışkıran su sevgisine ve kültürüne dayanır (Yegül, 2009: 100-101). İlk İslam hanedanı olan Emeviler’in hamam inşa etmelerinde din bir noktaya kadar etkili olmuştur. Çünkü Arapça ve/veya diğer yazılı kaynaklar, İslami bir ritüel olan “abdest” alma zorunluluğu; hamamların İslam coğrafyasında yaygınlaşmasında belirleyici bir rolünün olduğundan pek söz etmezler. Kaynaklar, Emevi kültüründe hamamların din ve sosyal yaşamın uzağında bir yerde durduğu dile getirilerek; bu hamamların mimari mekânsal özgünlüğünü farklı bir kültürel kimliğe bağlamayı tercih etmişler (Tohme, 2012: 87). Bu değerlendirmelere paralel olarak birçok fikir öne sürülmesine karşın; Emevi toplumsal yapısının mekânsal örüntülerinden biri olan hamamların mimari boyutta yaşadığı fiziki değişimler ön plana çıkmaktadır. VII. yüzyılda Suriye’nin ele geçirilmesinden sonra, Emevilerin bu topraklarda gördükleri antik dönemlere ait hamamlardan esinlenerek; **Kusayr-ı Amra** ve **Sarak** hamamlarını İslami değerler bağlamı içinde inşa etmişlerdir. Antik dönem hamam geleneğinden farklı olarak, Müslümanlığın şartlarına uygun bir şekilde temizlenilebilmesi için, hamam mekân dizgesini oluşturan soğuk ve sıcak su havuzları kaldırılarak, bunların yerine kurnalardan akan su ile yıkanma yöntemi belirleyici bir özellik olarak ortaya çıkmıştır (Önge, 1995: 9). Uygarlıklar tarihi içinde sosyal, kültürel, iktisadi ve mimari gibi etkenlerle vücut bulmuş hamam kültürünü sadece dini zorunluluklara bağlamak, bu kurumun tarihsel olarak var olma serüveninin yeterince anlaşılmadığını ortaya koymaktadır.

Anadolu halk kültürü geleneğinde gelişen folklor ve edebi metinler bağlamında hamama atfedilen birçok mani, türkü, halk hikâyesi, menkıbe, efsane ve masal vardır. Hamam etrafında oluşan halk kültürü; “hamama giren terler”, “iki çıplak bir hamama yakışır”, “hamama giden kurna beğenmez, düğüne giden zurna beğenmez”, “eski hamam eski tas” gibi atasözü ve deyimlerin toplumsal hafızada yer edinmesini sağlamıştır (Türkan, 2009: 164). Oryantalist batılı gezginlerin tasavvurundaki hamam mekânı ise; tıpkı “harem” gibi doğudaki erotizm ve dişiliğin tezahürünü dışı vuran imgesel resimler olarak tasvir edilerek; bu mekânı “Doğulu kadının yeryüzündeki cenneti” ve “kentin tüm olaylarının konuşulduğu, dedikoduların uydurulduğu bir kadınlar kahvehanesi” olarak dile getirilmiştir (Bal, 2010: 15).

Geleneksel toplumların gündelik hayatlarında önemli bir yer tutan hamam bağlamında “halk bilgisinin ritüellerle, teknolojiyle ve diğer kültürel ayrıntılarla bütünleşerek kültürü bir ölçüye kadar yansıtması” (Bascom, 2003: 169); bu mimari yapının toplumun bekasındaki yerini ve kendine özgü yarattığı bir kültürün ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Hamam, içe dönük mekânda paylaşılan ritüeller ile mahremiyet kapılarının aralandığı büyümlü bir atmosferde içinde kubbe kabuğunda açılan deliklerde süzülen sayısız ışık huzmesiyle birlikte su buharının yarattığı mistik ortamda; kendini (hem gizlemiş/açmış) temizlenmeye, arınmaya ve rahatlamaya bırakmış insanın ruh halinin bireyselliğine ortaklık eden bir sığınak olmuştur.

2. YERELÖTESİ BİR İFADE OLARAK SU VE HAMAM

Anadolu uygarlığının önemli yaratımları arasında yer alan hamam kültürü, tarihsel bellekte 6 bin yıl öncesine dayanan Sümerlerde ortaya çıktığı bilinse de Anadolu coğrafyasında

en çok Osmanlı “Türk hamamı” adıyla anılır olmuştur. Bu nedenle ülkemize gelen turistlerin Türkiye denildiğinde akıllarına gelen ilk şeyler arasında “Türk hamamı” özlemi geçmektedir. Bu bölge, tarihsel süreç içerisinde farklı uygarlıkların egemenlik kurduğu ve yakın çevreleri etkileyen önemli bir coğrafyada yer aldığını söylemek daha anlamlı olabilmektedir. Asırlar boyu hüküm süren kültürel bir dizgede alan yaratan uygarlıklar, birbirlerinin izlerini takip ederek veya öteki olanı yok ederek; pek çok yeniliğin öncüsü ve belirleyicisi olmuştur.

Yıkanma ve su kültürünün Türk-İslam toplumuna aktarılmasında Konstantinople-İstanbul kentindeki mevcut olan yüzlerce (irili-ufaklı) hamamın rolü inkâr edilemez. Osmanlı İstanbul’unda yeni bir biçim alan ve sosyal yapı içinde önemli bir unsur olarak yıkanma töresi ve ısıtma teknolojisi bakımından Türk hamamı, mimari özellikleriyle Roma-Bizans hamamından belirgin bir şekilde ayrılmaktadır (Yegül, 2009: 105). Bu yeni süreç, eski geleneklerin belirleyiciliği altında Anadolu kentlerine sirayet ederek, sosyo-kültürel değerler potasında biçim alan yeni hamam mekânını ortaya çıkarmıştır. Anadolu coğrafyasının çoğulcu kültürel dokusunda biçim alarak, süregelen kodlar üzerinden dışa vuran mimaride, hamamlar toplumsal yaşamda önemli bir yere sahip olmuştur (Eravşar, 2009: 59). Türkler, Anadolu coğrafyasında temizlik ve arınma anlayışına toplumsal düzeyde yeni bir kapı aralayarak, bu kültürün kentlerden taşraya kadar yayılmasını sağlamışlardır. Osmanlı, yıkanma geleneğini Roma ve Bizans’tan gelen birikimler üzerinden harmanlayarak, literatürde saygın bir yere oturtulan Türk hamamı kavramını “yerelötesi” kültürlerle taşıyarak yerini belirlemiştir (Bozok, 2006: 67).

Temizlik İslami bir yaşamın asli bir parçasıdır, ancak hamam üzerinden bir kimlik tasavvuru yaratan bu kamusal mekânlar; temizlik, arınma, masaj, sohbet ve eğlence eylemleriyle hayat bulan bir toplumsal yaşamın süregelen ritüellerine olanak vermiştir. Geleneksel toplumun gündelik yaşamında önemli bir yer tutan hamamlar bağlamında ailelerin erkek çocuklarına kısmet arayışı dar alanda yerel kalırken; yerelötesi bir tasavvurda hükümleri olan dini vecibeleri yerine getirmek, sağlıklı ve zinde bir güne başlamak; genel anlamda insanlar tarafında kabul gören bir temayül olmuştur.

Tanrıların üzerinde egemenlik kurduğu sularda insan temiz olduğu sürece dini vecibelerini yerine getirebilmekte ve buna karşın, yıkanmayan insanın ruhu da o denli kirli görülmekteydi. Suyun kutsal sayıldığı, tanrının bir sureti olarak saygı gördüğü medeniyetlerde, su ile yıkanmak ruh ve beden birlikteliğinde uhreviyete giden yolu göstermekteydi (Eyüpoğlu, 1998: 168). Semavi dinler ve dünyadaki diğer inanç sistemlerinin suyla olan mahrem serüveni, ritüelleri, gelenek-göreneklere ve zorlayıcı hükümleri hala varlığını sürdürebilmektedir. Eski Mısır inanç sisteminde tasavvur edilen tanrıların bağlayıcı hükümlerinde, suyu insanların öncelikli olarak kötülüklerden arınması ve sıcak havalarda ise serinlenmesi için ona sunulan bir varlığın tezahürü olarak görür. İslam dininin genişleme gösterdiği topraklar üzerinde ise, Roma-Bizans medeniyetinin bir kimliğe büründürdüğü “hamam”, İslami yaşama temizlik boyutunda yol gösterici bir miras olarak kalmıştır. İslam dininin insani anlamda temizliğe atfettiği kutsiyet, Osmanlılarda daha da ileri bir düzeye taşınarak, şehirsiz ölçekte yeni bir kimlik kazandırdığı hamam; temizlik kültürünün mimari bir örüntüsü olarak yerini almıştır. Kentsel hayatın önemli bir mekânı olan Türk hamamları, asıl işlevinin yanı sıra zaman zaman kız beğenme, yakın komşu sohbetlerinin yapıldığı, bazı meslek gruplarının dönemsiz olarak bir araya geldikleri; sanat ve edebiyat konularının hasbıhal edildiği, bazen de eğlence mekânlarına dönüşen yerler olarak toplumun hafızasında yerini almıştır. Bu bağlamın bütünselliği içerisinde hamam mekânı üzerinden vücut bularak geçiş ritüellerine (gelin hamamı, güvey hamamı vb.) eşlik eden yaşam biçimi ve toplumsal kabuller örgüsünde ise; arınma/temizlenme eylemine kültürel boyutta tanımlanan anlamlar yükleyebilmiştir.

Ülkemizde geleneksel toplum değerleri üzerinden biçim alan ve kentsel yerleşimler bağlamında ise sivil mimarının ilginç örnekleri olan “hamamlar”, tarihsel süreç içerisinde yaşadığı dönüşümleri belgeleyen incelemeler, bugün arzu edilen bir düzeye erişememiştir. Anadolu’nun kentsel ve kırsal yerleşimleri içinde temsiliyet sağlayan hamamların var olduğunun bilinmesiyle birlikte; Sözen, özellikle iktisadi, kültürel ve mekânsal anlamda önemli kültürel miras örüntülerine sahip Diyarbakır tarihi hamamları üzerine sistematik bir bilgi kaynağının oluşmasına yönelik çalışması; süregelen bilgi kaynaklarına önemli bir katkı sağlamıştır. Evliya Çelebi ise, seyahatnamesinde halk kültürünün yaşayan örnekleri olarak Diyarbakır hamamlarının toplumsal yaşam içindeki önemine dikkat çekerek, iç mekânlardaki tezyini ve ısıtılmada kullanılan şehir çöplerini öne çıkarır (Sözen, 1971: 207-2013; Bruinessen & Boeschoten, 1988: 60-63). Diyarbakır kentsel kimlik temsiliyeti sağlayan hamam sayısındaki fazlalık, bu kentin sosyo-kültürel, toplumsal ve iktisadi yapısına atfedilen zenginliği ortaya koyduğu gibi; mekânsal düzlemde kentin, azamet, kudret, gelişkinlik, bölgesel temsiliyet ve zenginliğin mekânsal yapı boyutundaki görsel simgeleri olarak, halkın bekasında yer almışlardır.

Kamusal mekân üzerinde statü, kimlik ve egemenlik azametini dışa vurmada, Osmanlı ve Roma hamamları arasında imgeden birimlerin fonksiyonlarına kadar ayrışan temel farklılıklar vardır. Roma hamamının mekânsal bileşenlerinden biri olan havuz, İslami itikatta temizleyici özelliği olmayan durgun su olarak görülürken, ancak şifa amaçlı kaplıcalarda kendine yer bulabilmiştir. Roma hamamlarında iç ve dış temsiliyeti sağlayan anıtsal kitle vurgusu, Osmanlı hamam mekânını tanımlayan dizgede içe dönerek; sahip olduğu anıtsal dışa vurumu iç mekân yüzeylerinde görselleştirmiştir (Bozok, 2006: 68). Düşünür ve estetik kuramcısı Walter Benjamin, iç mekânın insan tahayyülünde yerini tartışırken; “yaşamak iz bırakmaktır” (Colomina, 2009: 233); Loos ise, “ev dışarıya bir şey söylemek zorunda değildir, bütün zenginliği içeride apaçık olmalıdır” (Loos, 1914: 339, Aktaran: Colomina, 2009: 273) vurguları üzerinden fikirlerini dile getirmişlerdir. Osmanlı hamam mekânının iç yüzeylerinde temizlik kültürünü yaratan simgelerin tezyini, bir hayat örgüsünün fiziki mekânlar üzerinde somutlaşan kadim bir hafızanın geçmişini anlatır. Dolayısıyla yerelötesiliği aşan bir düzlemde yaratılan hamamlar, modernleşmeyle birlikte ortaya çıkan toplumsal ve mekânsal dönüşümler bağlamında geçmiş zamanlarda kalma gayri sıhhi kurumlar olarak addedilmesine karşın; aslında hamamlar bir yönüyle kültürel mirasın toplumsal hafızasını temsil etmektedir. Son yıllarda bilimsel düzeyde hamamlar üzerine yapılan çalışmaların artarak devam ediyor olması⁴; dile getirilen bu görüşleri haklı kılmaktadır.

2.1. GELENEKSEL BİR TOPLUMDA HAMAM: TARİHİ DERKENAR

Uygarlık tarihi, antik devirlerden günümüze değin bir zemine oturtulan kültürlerin “su, hava, toprak ve ateş” gibi evreni oluşturan dört temel unsur üzerinden bunlara yükledikleri değerler potasında kültürel ritüelleri ortaya çıkarmıştır. Anadolu kültürünün asırlar boyu hayat

⁴ Bu konunun genel bağlamı üzerinden hareket edilerek, ilgili bir çalışma Avrupa Birliği çerçevesi içinde hazırlanan uluslararası “hammam” projesidir. “Hammam Projesi” Akdeniz İslam ülkelerindeki kentlerde bulunan tarihi hamamların yeniden yaşama uygulanabilmesi için senaryolar geliştirmeyi öngörmekteydi. Disiplinlerarası ilgili kişi ve uzmanlarından oluşan gruplar mimarlık, tarih, sosyo-kültürel, ekonomik ve ekolojik alanlarda çalışarak, tarihi hamamları günümüz yaşamına adapte edebilecek strateji ve tasarım kavramlarının oluşturulmasının hedeflendiği dile getirilmiştir. Çalışılan ülkeler Cezayir, Fas, Mısır, Filistin, Suriye ve Türkiye’yi kapsamaktaydı. Öngörülen sonuçlar üzerine Şam’da 13-16 Temmuz 2008 tarihleri arasında düzenlenen uluslararası kongrede sunumlar yapılmasına rağmen sonuçlar hala yayınlanmamıştır. Türkiye’de ele alınan projede ise Ankara İstiklal Mahallesi’ndeki tarihi Şengül Hamamı’nın çevre ve mahalle yapısı ve mahalle kültür ve değerleri içerisinde yeniden hayata dönüştürülmesidir. Bkz. Fikret K. Yegül, “Anadolu ve Su Kültürü: Türk Hamamları ve Yıkınma Geleneğinin Kökleri ve Geleceği”, *Anadolu/Anatolia* 35 (2009), s. 106.

verdiği değerler bağlamında içe dönük kentler, irili ufaklı kubbeleriyle aşına olduğumuz; bugün ise toplumsal dönüşüm/değişimler nedeniyle harap olsalar da mahalle kültürümüzü ayakta tutan az sayıdaki hamam hala varlığını sürdürebilmektedir.

Anadolu eski su kültürü bağlamında ortaya çıkan mekânlar üzerinden güçlenen iktisadi ve kültürel donanımlar, sınırları genişleyen ve toplumsal belleğimizde önemli bir yeri olan kahvehanelerde olduğu gibi; hamamlarda halkın bir araya gelebileceği kamusal mekân hüviyetini kazanmışlar. Özellikle Tanzimat sonrası Anadolu kentleri ve taşrasında hamamlara yönelen bir rağbet ortaya çıkmıştır. Bu dönemin en belirgin özelliklerinden birisi de kadınların gündelik hayatın dışında kendilerine kamusal mekân üzerinde bir kaynaşma ve bir araya gelme etkinliklerinde yer bulmuş olmalarıdır. Tek veya gruplar halinde hamama giden kadınların beraberinde önceden hazırlayarak götürdükleri bohçalar, toplumsal katmanlar arasında farkındalığı dışa vuran ve sosyal statülerini yansıtmaktaydı (Algül, 2011a; Algül, 2011b). Sim ve değişik motiflerle işlenmiş olan bohçalar, kadife ve ipek kumaşlardan yapılmış, geometrisi kare şeklinde olan örtülerdi. İhtimamla hazırlanılan hamam bohçalarının içinde mahrem yerlerini örtmek ve kurulanmak için kullandıkları “futalar” ile dörtkenarı işlenmiş, yıkanma eylemi bittikten sonra saçın ıslaklığını alan ve ince pamuklu dokumadan yapılmış “çevreler” olarak isimlendirilen tülbentler yer alırdı. Sahiplerinin maddi varlığını yansıtan gümüş, sedef veya fildişi kakmalı “nalınlar”, bohçaların vazgeçilmez birer aksesuarı olmuştur.

Halkın yaşam alışkanlıklarıyla özdeşleşen Türk hamamı, dört yanı kalın duvarlarla çevrilmiş işlemeli duvarlar ve en geniş mekânı örten kubbesiyle sadece temizlenmek amacıyla yıkanılan bir yer değil, aynı zamanda toplumsal birliktelikte yaşanan ritüellerin; tellak, natır ve külhanbeyi üzerinden hayat bulan simgeleri olmuştur (Başa, 2009: 209). Temizlik eyleminin ifasının ötesinde sosyal hayatın bir yerinde olan hamam; Osmanlı kültürünün toplumsal düzeyde sosyal sınıflara benimsettiği yeni bir yaşam şeklinin İslami geleneklerle anlamlı bir kimliğe kavuşmuş halidir. Ancak günümüzde sosyal hayatın kapsamında İslami kuralların hüküm sürdüğü ve örtük inşası devam eden toplumsal dizgede yiten hamamların yerine yeni mekânlar ikame edilmektedir. Halk kültürü ve toplumsal hafızada önemli bir yeri olan hamamların dönüşüm öncesi durumunu yansıtan, zevk ve eğlencenin her çeşidinin alan bulduğu “SPA (salus per aquam) ve Wellness merkezleri”, kafeterya ve barlar; gündelik yaşamda toplumun kaynaşma mekânlarına evrilmişlerdir. Paylaşılan gündelik yaşama ya da dini itikatlara alan sağlayan hamamlar, insan davranışını, geleneğini, ritüelleri veya insanın fitratından kaynaklı çelişkilerin dışa vuran tezahürlerinin ötesinde; tarihsel hafızada imparatorlukların doğuşunu, yükselişini, çöküşünü ve yıkılışlarını okumak mümkündür.

Osmanlı İmparatorluğu’nun genişleme dönemlerinde şehirlerin çekim merkezleri ile mahalle öbeklerinde kültürel ve toplumsal kaynaşmalarına sirayet eden ve kamusal bir mekâna dönüşmüş kahvehaneler (kırathaneler) gibi, hamamların da kültürel kodlar ayrıtında kent yaşamında şairlerin kış aylarında bir araya toplandıkları, şiir üzerine sohbet ve tartışmaların yapıldığı yerlerden biri olmuştur (Ertuğrul, 2009: 243). Bununla birlikte geleneksel Osmanlı toplumsal yaşamında, cinsiyetler (erken-kadın) ayrımında tezahür eden ve sosyal ilişkiler boyutunda da kendini dışa vuran keskin ayrımlar; gündelik yaşamın işleyişine yön veren ve ev dışı paylaşımların öznesi olabilen alanlarda, kadınlar kendilerine bir yer bulmada sorunlar yaşamak zorunda kalmışlardır. Hamam kültürü üzerinden yaşatılan kamusal ve temizlik eylemiyle beraber vücut bularak tevatür olan eğlence; hamamları kadınlara hitap edebilen sosyal bir mekâna dönüştürmüştür. Hamam mekânında geçen temizlik eylemiyle birlikte bu mekâna bir sosyallik katan kadınların kendi cinsiyetleri üzerinden doğaçlama olarak dışa vuran kadınsı neşeleri, hamama özgü yaşatılan sözlü bir kültürü toplumsal yaşamın içine sokmuştur (Bozok, 2006: 71). Cinsiyetler bağlamında hamama ayrı bir anlam katan kadınlar; komşu, akraba, eş dostla toplandığı, sohbetlerin eğlence havasında geçtiği, annelerin erkek çocuklarına kız beğendiği veya güncel mahalle dedikodularından haberdar olduğu yerler olarak toplumun

hafızasında yer edinmiştir. Bu mekânlar salt mimari bir yapı olma özelliğiyle değil, tarihsel zaman düzleminde kendine ve mekânın özüne dair yarattığı bir halk geleneğinin asırlar boyu sürmesini de sağlamıştır.

3. DİYARBAKIR TARİHİ “SURIÇİ”NDE HAMAM(LAR)

Mezopotamya ve Anadolu arasında bir kavşak görevi gören Diyarbakır kenti, tarihsel bağlam içerisinde kentsel dokuda sayısız mimari eserlerle birlikte hamam örüntülerine ev sahipliği yapmaktadır. Özellikle Osmanlı devrinde hamama büyük bir önem atfedilerek, devletin gelişme politikalarıyla at başı giden ve ulaşılabilen bütün bölgelere hamamlar yapılmıştır. Diyarbakır Suriçi kentsel yerleşim bölgesinde onlarca hamam yapısının bulunuyor olması; kentin ekonomik, kültürel ve mimari anlamda ne kadar önemli bir yapıya sahip olduğunun göstergesi olmuştur. Diyarbakır’da farklı toplumsal gruplara hizmet veren birçok hamamın yanında, çarşı hamamı ile konak ve büyük ailelere hizmet veren özel hamamlar da inşa edilmiştir. Bu kadar çok hamam inşa edilmesinin iki nedeni olabilir: Birincisi, hamamların yapıldıkları dönem itibarıyla bünyelerinde buldukları vakıflara gelir getirici bir kaynak olmaları ve diğer bir nedeni de yapıldıkları yapı grubuna ait ve ortak bir amaç etrafında toplanan toplumsal gruplara hizmet sunabilmeleridir.

Diyarbakır “Suriçi” tarihi kentsel yerleşiminde kenti sarmalayan sosyo-kültürel değerler ile mekân boyutunda odak noktası olan hamamlar, diğer geleneksel kentlerle karşılaştırıldığında; halkın kültürel yaşamıyla örtüşen yönüyle bölgesel bir farklılığı ortaya koymaktadır. Kentin toplumsal izdüşümlerini belirleyen dini ve kültürel yapıdaki etnik desen ile yerel halkın kenti sahiplenmede temizliğe verdikleri önem, kentsel yaşam birlikteliğinde ortak hafızanın dışı vurumdaki kültürel mirası olmuştur. Suyun kudretinde temizlik eyleminin gerçekleştiği mekânlar üzerinden paylaşılan ritüellerin deneyiminde vücut bulan tarihi hamamlar, beden temizliğiyle birlikte kentin suretinde temizliği kadim kılmak adına toplanan çöplerle hamamların ısıtıldığı bir tevatür olmuştur.

Günümüze kadar gelebilen 22 tane hamamın⁵ varlığı bilinmesine karşın; Evliya Çelebi gördüğü hamamlar arasında yalnızca 12 tanesinden söz eder. Evliya Çelebi’den iki asır sonra Mezopotamya Bölgesi’nde seyahate çıkan Buckingham (1815), Diyarbakır’ın toplumsal ve kültürel yapısından söz ederken; kentte 20’den fazla hamamın olduğunu belirtir (Çelik, 1995: 84). Tarihsel zaman diliminde günümüze kadar kısmen fiziki bileşenlerini koruyabilmiş, ancak değişen toplumsal yapıyla birlikte işlevlerini yitirerek farklı amaçlar için kullanılan ve halkın hafızasında unutulmaya yüz tutan 6 tane hamam için ise çok kısıtlı bilgiler mevcuttur. Sözü edilen bu hamamlar:

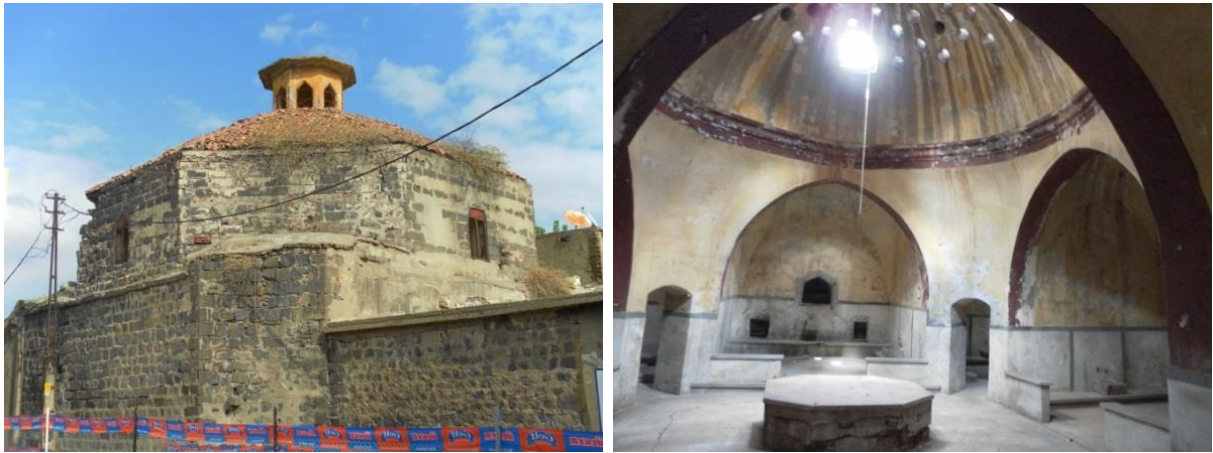
Melek Ahmet Paşa Hamamı: Suriçi tarihi kentsel dokuda yer alan bu hamam, bir külliye parçası olarak inşa edilmiştir. Urfa Kapı civarında yer alan hamamın, 1564-1567 yılları arasında yapıldığı tahmin edilmektedir. Giriş yönünün (Melik Ahmed Cad.) sol cepheye bakan taraf küçük dükkânlara bölünerek, ticari faaliyete dâhil edilmiştir (Fotoğraf 1-2).

⁵ **Tümüyle Yok Olan Tarihi Hamamlar:** Suakar Hamamı (XVI. Yüzyıl), Mirza Hamamı (XV. Yüzyıl), Yenikapı Hamamı (?), Maristan Hamamı (?), Kale Hamamı (?), Alaeddin Hamamı (?), Donat Hamamı (?), Dilaver Paşa Hamamı (XVII. Yüzyıl), Hüseyin Efendi Hamamı (?), Bekir Paşa Hamamı (?), Cadde Hamamı (?), Çarşı Hamamı (?). **Yok Olan Veya Başka Bir Amaçla Kullanılan Tarihi Hamamlar:** Çimşid Bey Hamamı (XV. Yüzyıl), İpekoğlu Hamamı (XIX. Yüzyıl), Alipaşa Hamamı (XVI. Yüzyıl), Kürtler Hamamı (XVI. Yüzyıl), Küçük hamamı (?).

Paşa Hamamı (Behram Paşa): Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde övgüyle söz ettiği bu hamam; 1564-1572 yılları arasında yapımı tamamlanmıştır. Övgülere konu olan hamam, XIX yüzyılda da Diyarbakır'ın en gözde ve en işlek hamamlarından birisiydi (Fotoğraf 3-4).

Fotoğraf 1 & 2. Melek Ahmet Hamamı'nın dıştan ve içten görünüşü (Kaynak: Yazar Arşivi, 2014).

Fotoğraf 3 & 4. Paşa Hamamı'nın dıştan ve içten görünüşü (Kaynak: Yazar Arşivi, 2014).

Çardaklı Hamamı: Günümüze kadar gelebilmiş olan bu hamam, İbrahim Bey mahallesin de yer almaktadır. Evliya Çelebi'nin temiz ve aydınlık bir hamam olarak belirttiği bu mekân, XIV. yüzyılın ilk çeyreğin sonlarına doğru yapıldığı tahmin edilmektedir. Önemli mekân alanları kahvehane olarak kullanıldığı gibi, öteki birimlerde farklı amaçlar için kullanılmaktadır (Fotoğraf 5-6).

Vahap Ağa Hamamı: Dağkapı, Gazi Caddesi Çarşı karakolu karşısında konumlanan bu hamam, tüm yapı bileşenleriyle birlikte günümüze kadar gelebilmiştir. 2014 yılında restore edilen hamamın, hangi tarihlerde yapıldığı tam olarak bilinmemektedir (Fotoğraf 7-8).

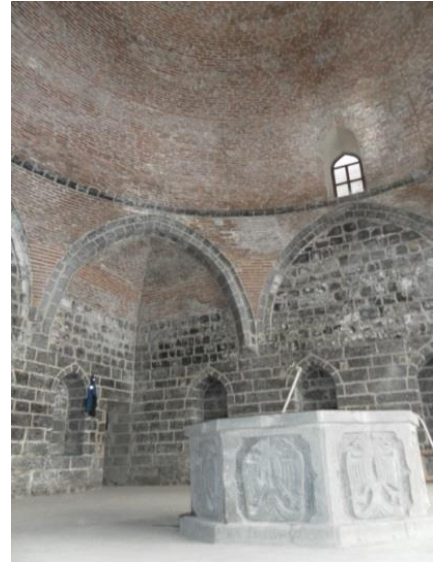

Deva Hamamı: Mardin kapı civarında yer alan bu hamama halk arasında büyüklüğünden dolayı bu ad takılmıştır. Abdal Dede mahallesindeki bu hamamın yapım tarihi bilinmemektedir (Fotoğraf 9-10).

Fotoğraf 5 & 6. Çardaklı Hamamı'nın iç ve üst örtü görünüşü (Kaynak: Yazar Arşivi, 2014).

Kadı Hamamı: Bugün kendi haline terk edilmeye bırakılan hamam, kendi dönemi içinde Diyarbakır'ın en iyi hamamlarından birisiydi. Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde hamamın halk arasındaki adının Eşbek olduğunu belirtir. Safa camisinin yakınında olan hamamın yapım tarihi belli değildir ve ne yazık ki günümüzde depo olarak kullanılmaktadır(Fotoğraf 11-12).

Fotoğraf 7 & 8. Vahap Ağa Hamamı'nın üst örtü ve içten görünüşü (Kaynak: Yazar Arşivi, 2014).

Anadolu'nun birçok kentinde önemli kentsel mekân olan hamamların ısıtılmasında odun yakılırken; Diyarbakır'da çoğu hamamın ısıtılmasında kent genelinde toplanan çöpler yakılarak, suyun ısıtılması sağlanırdı. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Diyarbakır bölümü üzerine yeniden yapılan bir çalışma ve değerlendirme kitabında, ifadesini bulan bu yöntem çok farklı görülmüş olmalı ki; ilgili araştırmacılar hayretlerini ifade etmekten geri kalmamışlardır. Diyarbakır hamamlarının ısıtılmasında kullanılan çöplerin, günümüzdeki ekolojik çevre

değerlerle uyum sağlayabildiği gibi, yaşanan tarih itibariyle geri dönüşümün olması da çok önemli bir olaydır (Bruinessen & Boeschoten, 1988: 61).

Fotoğraf 9 & 10. Deve Hamamı'nın dıştan ve içten görünüşü (Kaynak: Yazar Arşivi, 2014).

Fotoğraf 11 & 12. Kadı Hamamı'nın dıştan ve içten görünüşü (Kaynak: Yazar Arşivi, 2014).

Diyarbakır ve yakın coğrafyaları ziyaret eden gezginler, tarihçiler, arkeologlar, misyonerler vb. kişiler ile vilayet salnamelerinde hamamların varlığına büyük bir önem atfedilmiştir. Yüzyıllar öncesine dayanan toplumsal kent yaşamı içinde çıkabilecek salgın hastalıkları önlemede, kente dışardan gelen yabancılar zorunlu olarak hamamlara gitmeleri sağlanarak, kente girmelerine izin verilmekteydi. Kent sağlığı adına yapılan bu uygulamaların yerine getirilmesini sağlayan ve surlarından kente giriş veren dört kapının yakınlarında han ve hamamlar bulunmaktaydı. Bu hamamlar genel ve özel olarak bir sınıflamaya tabi tutulduğu

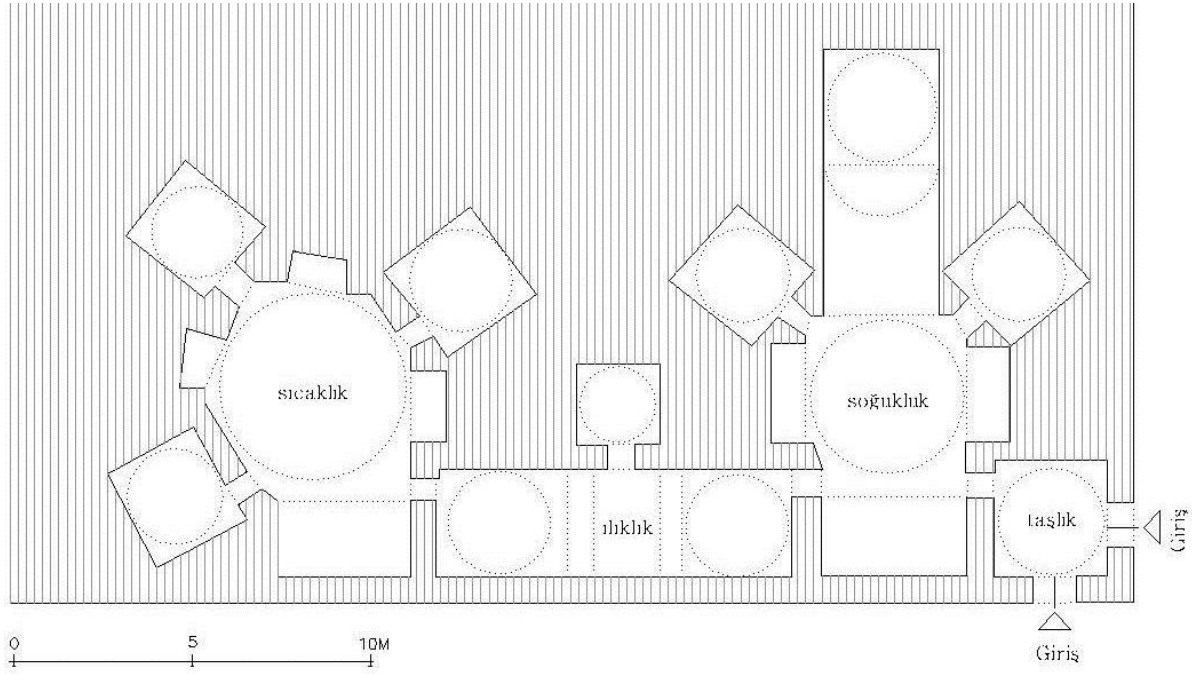
gibi, kadınlar ve erkekler için tek (erkek) ve çiftte (bir tarafı kadın ve diğer tarafı erkek) hamamlar olarak da isimlendirilmişlerdir.

İki kadim uygarlığın (Mezopotamya ve Anadolu) mekânsal ve kültürel izleri üzerinden biçim alan hamam kültürü; Diyarbakır'da “erkek ve kadın” cinsiyetinin gündelik yaşamları ve toplumsal dizgede yaratılan temizlik anlayışları üzerinde derin izler bırakmıştır. Bu kentin kültürel örgüsünde şekillenen gelenek ve ritüeller ile toplumsal cinsiyette kadına biçilen değerler; hamam kültürü üzerinden dışa vuran paylaşımlarla her zaman farklı olmuştur. Diyarbakır'da geleneksel kent yaşamının yoğun olduğu dönemlerde kadınların hamam günleri ve saatleri belli kurallara bağlı olarak, erkeklerden her zaman farklı olmuştur. Bu tasavvur üzerinden kadınlar hamamında çalışan naturacılar, hangi ailenin rutin olarak hamama geleceği günleri bilirdi. O gün naturacı, hamama gelecek ailenin evine gider, akşamdan hazırlanmış bohçaları alarak hamamdaki yerlerini belirlerdi.

Hazırlanan bu bohçada temiz iç çamaşır, Diyarbakır'da dokunan ipekli peştamal, hamam taşı, takunya ve hamamdanlık olurdu. Bu hazırlıklara ilave olarak, hamama gidecek ailenin beyi; Diyarbakır'da geleneksel yemekler yapan lokantalarda lüle kebabı, domatesli veya patlıcanlı kebaplar hazırlatarak, paketler halinde hamama gönderirdi. Diyarbakır hamamları çok sıcak olmaları sebebiyle hamamda yıkanan aile fertleri, hararet basmış halleriyle eve döndüklerinde ise, akşamları evde ekşili yemekler sofrada yerini alırdı (Algül, 2011a; Tuncer, 2012: 52).

Geleneksel halk yaşamında erkek cinsiyetinin hamam üzerinde yarattığı geleneksel kültür, kadınların hamam sefasından geri kalan yanı yok gibidir. Diyarbakır'da hamam kültürünün bir özelliği de hamam gecelerinin düzenleniyor olmasıdır. Gruplar arasında toplumsal ve kültürel düzeyde insani ilişkileri canlı tutmak adına, bu hamam geceleri yalnızca erkekler tarafından yapılırdı. Hamam gecelerinde yapılan ritüellere katılanlar; dostlar, komşu ve tanıdıklardan oluşan esnaf ve kamu personeli kişilerden teşekkül ederdi. Kentteki hamam geceleri genellikle cumartesi pazara bağlayan gece yapılırdı. Haftanın yarattığı stres ve iş yorgunluğunu atmakla ve temizlenmek eylemi için bir araya gelinirdi. Grup olarak hamamlara gidenlerin sayısı çok fazla olduğu zamanlarda, yabancı ve başka kimseler yıkanmak için içeri alınmazdı (Algül, 2011b; Tuncer, 2012: 52).

Evliya Çelebi, Diyarbakır Suriçi yerleşimi içinde görmüş olduğu hamamlar arasında Behram Paşa Hamamı'nın sahip olduğu güzellik ve yapısal önemini vurgulayarak, hamamın dekoratif özelliklerini ve yapının iç kaplamasında kullanılan mermerlerin ne kadar ihtişamlı olduğunu abartılı bir dille tasvir eder. O günün toplumsal yaşamı içinde hamamlar önemli bir işlevi ve kentin kimliksel mekân değerlerini ortaya koymalarına karşın; günümüzde Suriçi kentsel yerleşimini tanımlayan tarihi hamamlar; toplumsal döngüler kapsamında ortaya çıkan kentsel ve iktisadi değişimlerle birlikte büyük yıkımlara maruz kalmıştır. Büyük bir çoğunluğu, belediyenin sık dokulu kentsel alanda yeni yollar açmak adına heba edilmiş ve geri kalan hamamlar ise zamanın fiziki değişikliklerine dayanamayarak tahrip olmak zorunda kalmışlardır (Sözen, 1971: 208). Diyarbakır Suriçi kentsel yerleşim dokusunda rasyonel bir dağılım gösteren hamam tipolojisi, genelde klasik dönem Osmanlı plan özelliklerini yansıtır. Ancak var olan hamamlar arasında plan kurgusu farklılık gösteren “Suakar Hamamı”, dönüşümlerin yarattığı yıkımlardan nasibini alarak, yerine Suakar Pasajı yapılmıştır. Bu hamamın plan şeması geleneksel hamamların dışına taşarak, zamanın kültürel ve mimari anlayışına farklı bir soluk getirmiştir (Şekil 1).

Şekil 1. Suakar Hamamı'nın geleneksel hamamlardan farklı olan plan şeması (Kaynak: M. Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, 2007, s. 209).

3.1. DİYARBAKIR'DA KENTSEL DEĞİŞİMİN YENİ SURETİ VE TÜKETİLEN KÜLTÜREL MEKÂNLAR

Dünyayı sarmalayan küreselleşme dinamikleri bağlamında tezahür eden örtük tahakkümler ile mekânsal sınırların çöküşü; toplumların hafızasında diri kalmaya çalışan kültürel mekânın önemini günden güne örselemektedir (Urry, 1999: 40). Uygarlıkların meşakkatli yolculuğunda ortaya çıkan kentsel mekân ritimleri, dizgeleri ve ortak paydada yaratılan kültürel yaşamın manzumesini belirlemektedir. Toplumsal katmanları, renkleri ve deseni oluşturan insan; inşa edilip biçimlendirilen yapıyı çevrenin oluşumuna katıldığı oranda paylaşılan mekâna bir süreklilik katarak, onunla birlikte yaşar ve gelişir (Cansever, 1992: 31-32).

Yeni kurulan cumhuriyetle birlikte 1930'lardan bu yana kentlerin dönüşüm sarmalında gelişen konutlaşma hareketleri, 1960-1980'lerde en üst seviyelere ulaşarak; apartman türü evlerde yaygınlaşan banyo mekânı hamam kültürünü arka plana atmıştır (Akşit, 2009: 151). Diyarbakır toplumsal dokusuna egemen olan farklı din, dil ve mezhepler üzerinden gelişen aidiyet; insani bir düzlemde komşuluk, gündelik hayatı paylaşma, yan yana olan ibadet mekânında ritüele katılma, aynı hamamda yıkanma ve ortak çarşı merkezinde alışveriş yapmak, bu kentte olağan bir durumdu. Ancak Diyarbakır ve bölgenin benzer kentlerinde süregelen terör, şiddet ve iradi olmayan iç göç; çoğulcu toplumsal desende bir ayrıştırmayı ortaya çıkarmıştır. İnsanlar arası ayrışma, güvenlik sorunu ve şiddet, kentlerin fiziki suretlerini tahrip ettiği gibi; kentlerin iktisadi yapılarını tersyüz ederek, sosyal tabakayı sarmalayan ve ortak bir dizge etrafında hayat bulan kamusal mekânları (hamam vb.) gündelik hayatın dışına itmiştir.

Kamusal mekânda paylaşımcı kültürel yakınlaşmayı sağlayan hamamlar, günümüzde iktisadi yapının kapitalist sistem içindeki yeri; toplumsal tabakaları farklı kültürel arayışlara yönlendirerek, üret-tüket kültürünün meşrulaştırılmasını ve bu mekânları toplumsal hafızada silikleşen bir imgeye indirgemıştır. Bölgede son 30-35 yıl içerisinde yaşana toplumsal ve şiddete dayalı olaylardan ötürü kırsaldan kentlere doğru yönelen büyük bir göç dalgası

yaşanmıştır. Bölge kentlerinin yerleşik toplumsal düzeni, kırsaldan gelen göçün olumsuzluklarına maruz kalarak ya da göçün beraberlerinde getirdiği alışkanlıkların kentler üzerinde hâkimiyet kurmasıyla birlikte; hamam kültürünün toplumsal yaşam içindeki konumunu ayrı bir mecraya taşınmıştır.

Tarihin sarmalında süregelen sosyal kimlik ve kültürel aidiyetler sadece geçmişte bitmiş veya kapanmış tarihi mücadelelerin sonuçlarını dışa vurmaz, aynı zamanda hangi tarih ve kimin mirası olduğunu belirlemeye çalışan iktidar mücadeleleri üzerinden biçimlenmektedir (Öncü ve Weyland, 2005: 12, Aktaran: Sami, 2010: 169). Diyarbakır, geleneksel değerlerin yoğun olarak özümsemiği dönemlerde, toplumsal, kültürel ve iktisadi yapıya egemen olan sistem içinde hamamların halk nezdindeki yeri çok farklıydı. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin önemli tarihi kentleri (Diyarbakır, Mardin, Urfa, Gaziantep vb.), son 30-35 yıl içerisinde yaşanan iradi olmayan kırsal göçün etkisi altında, fiziki, mekânsal ve kültürel bir dönüşüme maruz kalmıştır. Diyarbakır gibi tarihi kentlerde kırsal göçle gelen insanların yıkanma (temizlenme) geleneklerinin farklılığı veya yaşam sistemlerinde hamam kültürünün olmayışı, kentsel yaşamda yeni çelişkilerin önünü açmıştır. Demografik düzeyde aşırı büyüme, toplumsal ayrışma, gelirdeki adaletsiz bölüşüm; bu tür kentlerin tarihi mekân (hamam vb.) dokularını tanımsız bir hale getirmiştir. Hamamların toplumsal hafızada tasavvur edilen imgelerinin yok oluşu, salt süregelen süreçlerle sınırlı kalmayıp; aynı zamanda işletmecilerin değişen iktisadi koşullara paralel olarak mekânsal birim düzeyinde yaptıkları fiziksel müdahalelerle de önemli bir yer tutmaktadır.

Küreselleşme politikalarının dünya genelinde yarattığı tekli egemenlik sarmalı, geleneksel kültürlerin yerleşik olduğu toplumsal düzlemde kendi değerlerini korumada veya onları yaşatmada yetersiz kalmaktadır. Diyarbakır, toplumsal dokuda vücut bulan sosyo-tarihsel biçimleniş, sosyallik durumları, ortak hafızada yer etmiş olan alışkanlıklar; bu bağlamda her şeyi metalaştıran değerlere heba edilmektedir. Kültürel değerlerin tınısını yadsıyan bir anlayış içinde, bugünün “üret-tüket” anlayışını sorgulamadan, geleneksel kentlerimizin riyasız halk kültürüyle örtüşen hamamları; kentsel dönüşümlere veya yeni yolların açılmasına kurban edilmektedir. Ülkemizin modernleşme ve toplumsal değişim süreçleriyle birlikte tarihi kentsel mekân temsiliyetini sağlayan hamamlar yok edilmiş ya da turistik birer metaya dönüştürülmüşlerdir.

Yerleşik bir düzlemde mekânsal ilişkiler ve bu ilişkilerin toplum katmanları düzleminde ortaya çıkardığı değer, söz konusu toplumsal nesnelere özel niteliklerine bağlıdır. Böylelikle insan-mekân arasında süregelen ilişkiler genel bir etkiyle sınırlandırılmaz; sadece söz konusu toplumsal örüntülerin belirli ayırt edici özellikleri ya da güçler taşımaları nedeniyle etkide bulunur (Urry, 1999: 97). Diyarbakır'da kenti sarmalayan iki suret (yeni ve eski kent) üzerinde dönüşümlere bağlı olarak ortaya çıkan kentsel doku deseni, mekân taleplerine duyulan arzuları çeşitlendirmiş ve toplumsal bileşkede sosyal ve kültürel davranış kalıpları üzerinden derin değişimlere neden olmuştur. Kentin toplumsal yapısına egemen olan ve geleneksel kültürleri tüketen yeni sakinler, alışkanlıklarını kentsel yaşama tezat bir biçimde ortaya çıkarmışlardır. Göçün kent yaşamında yarattığı mekânsal ve kültürel sorunlarla birlikte hamamın temizlik ve arınma kapsamında dışa vurduğu sağlık anlayışı bir anda yok olmuş ve bu kamusal mekânlar temizlikten ziyade, kendi kaderine terk edilen yerler olarak halkın hafızasında yer edinmiştir.

Kentler, insan eliyle kurgulanan ve sofistike insan ilişkileri üzerinden hayatın akışını, düzenini, inancını ve kültürel boyutta dışa vuran nesnelere temsil eder. Bu bağlamda geleneksel kültür taşıyıcı kesimler, önceki yaşam biçimlerinden tam olarak kopamadıkları gibi, ayrıksı modern bir yaşam biçimine geçişte uyum sorunu yaşamaktadır. Bu süreç sarmalında yeniden inşa edilen “türedi bir yaşam” tarzında tezahür eden kültürde yaşamlarını idame etmeye zorlanmaktadır (Shayegan, 1991: 53). İnsan, mekân ve kültür; basit bir tahayyülün ötesinde

karmaşık ilişki ağları üzerinde vücut bulan değerler üzerinden toplumsal hayatın döngüsüne yön vererek, mekânsal örüntülerin hafızamızda yer edinen imgelerini dışa vururlar. Bu nedenle kentlerin fiziki suretlerinde bir gözün görebileceğinden, bir kulağın duyabileceğinden fazlasını bünyesinde barındırmaktadır (Lynch, 1996: 158). Sosyo-tarihsel ve ekonomik gelişmelere dayalı ortaya çıkan yeni koşullar, tarihi kentlerin toplum yapısı üzerinden somut/somut olmayan kültürel mirasın toplum nezdindeki hafızasını silikleştirerek, halk kültüründe anlam kazanan değerlerini tahrip etmiştir.

Anadolu uygarlığının süregelen izleri üzerinde toplumsal bir insanın dizgesini oluşturan Osmanlı egemen sistemi; her kamusal ve temsiliyeti olan yapıya (hamam vb.) bir kimlik atfederek ve onların her birine ilişkili olma anlamlarını yüklemiştir. Kentlerin fiziki suretlerine farklı anlamlar yükleyen tektoniklerin kanaviçe gibi işlenerek, insanların mistik ve kültürel dünyasına bir renk katmıştır. Turgut Cansever, kent(ler)i sofistike yapı üzerinden tanımlarken; onun, insani bir hayatı düzenlemek ve ortak akılda yarattığı kabuller manzumesi üzerinden meydana getirdiği en önemli en büyük fiziki ürünü ve insan hayatını yücelten, çevreleyen bir yapı olduğunu dile getirir.

Kentlerin tarihsel hafızaları üzerinden vücut bulan bu sofistike yapılara biçim veren tercihler dizgesinde insan ve toplumlar; inancından, dininden ve kültürel ritüellerinden hareket ederek, kentin toplumsal yapısıyla örtüşen ve yaşayabilen kabullere yol açar. Bu bağlamda kent (şehir); toplumsal hayata, insanlar arasında vuku bulan karmaşık ilişkilere biçim veren, sosyal mesafelerin en aza indiği, bu ilişkilerin en büyük yoğunluk kazandığı ve hayat bulunduğu yer(ler) olarak ortaya çıkar (Cansever, 1996: 125-126). Diyarbakır ve benzer geleneksel yapıları kentlerimiz, yeni kültürel eğilimlerin dışa vurumun da kültürel yapının ortak akıl dağarcığını grileştiren modern etiketli birçok değeri tasavvur süzgecinden geçirmeden, uyum yolları aranması; sahip olduğu ve tarihsel süreçler içerisinde biçimlendirdiği somut/somut olmayan kültür değerlerinin yok olmasına ya da tarihsel düzlemde silinmesine ortak olmuştur.

4. SONUÇ

Türkiye’de modernleşme süreçleri; geleneksel dokuya sahip kentlerin sosyo-kültürel, ekonomik ve toplumsal yaşamlarıyla birlikte yerleşimlerin fiziki dokuları üzerinde önemli değişikliklerin sancılı bir şekilde ortaya çıkmasına neden olmuştur. Modernleşme hareketleri, geçmişin tarihsel süzgecinden damıtılarak süregelen toplumsal uzlaşıya ve de ortak aklın etrafında hayat bulan kültürel ve mekânsal değerlere ket vurarak; yeni bir toplumsal yaşam şeklinin tezahüründe evlerde küvetli ve duşlu banyolar kaçınılmaz olarak gündelik yaşamın içine sokmuştur. Diyarbakır’da bir zamanlar sosyal yaşamın paylaşılan, dertleşilen mekânları olan hamamlar; yenileme, restorasyon ve bakımları yapılmadığından dolayı sayıları günden güne azalarak, kentin yeni suretinde yenilgiye uğratılmıştır. Ancak Türkiye’nin önemli düzeyde kültürel, politik ve iktisadi üretkenliğe sahip birkaç kentinde (İstanbul, Ankara vb.) yabancı turistlere hizmet veren hamamlar, oryantalist bir bakış açısıyla yurtdışına takdim edilen bir tüketim mekânına dönüştürülmektedir.

Güncel toplumsal yapımızı geriye döndürmenin asla tasavvur edilemeyeceği gerçeği üzerinden, Diyarbakır gibi geleneksel kentlerin dokusunda hâkim olan hamamları yâd etmenin ötesinde; bu mekânların sosyal, kültürel, dinsel ve fonksiyonel bir geçerliliği hala var mıdır? Eğer bu dile getirilen fikirler modası geçmiş birer tevatür ise, tarihin zaman dizgesinde asırlar boyu hayat verdiğimiz mekânlar, paylaştığımız değerler ve ilmik ilmik dokunan kültürel becamızın üstü bir şalla mı örtülecek? Evlerimizde kısa bir sürede duş almak varken, mahalle hamamına gitmek küresel bir yaşamla ne kadar örtüşebilecek? Kültürel miras bağlamında hamamların günümüz toplumsal yapısına uyarlanabilen bir politika manzumesinde ele alınarak, farklı amaçlara (spor, sosyal etkinlik, kent müzesi, kültür merkezi, eğitim, eğlence vb.) yönelik olarak halkın nezdindeki çıkarımları iyi analiz edilmesi büyük bir önem taşımaktadır.

Bir zamanlar Diyarbakır kentinin nirengi noktaları olabilmiş hamamların mekânsal düzeyde sağlamış olduğu ve paylaşılan geleneksel ortak hafıza canlandırılmak adına bazılarını yeniden ihya etmek ve geriye kalanları ise kültürel ve toplumsal kaynaşmayı sağlayan mekânlara dönüşmesi bir elzemdır. Kültürel ve sosyal sorumlulukların kent adına yeniden çağdaş bir tanımlamayı gerekli kılması ve farklı mekânsal bir kimlikle yeniden canlandırılması; toplumsal düzlemde paylaşılmış kolektif kültürel bir dönüşümünü mekânların suretinde görmek uzak bir ihtimal değildir.

5. KAYNAKÇA

- Akşit, Elif Ekin. (2009). “Kadınların Hamamı ve Dönüşümü”, *Cins Cins Mekân*, Der. Ayten Alkan, Varlık Yayınları, İstanbul, s. 136-167.
- Algül, M. Sıddık. (2011a). “Diyarbakır’da Hamamlar-2”, *Diyarbakır Yerel Özgür Haber Gazetesi*, 3.7.2011.
- Algül, M. Sıddık. (2011b). “Diyarbakır’da Hamamlar-3”, *Diyarbakır Yerel Özgür Haber Gazetesi*, 4.7.2011.
- Bal, Ali Asker. (2010). “Oryantalist Resimde Bedenin Kolonileştirilmesi Bağlamında Türk Hamamı İmgesi”, *ACTA TURCICA Tematik Türkoloji Dergisi* II/2, s. 13-23.
- Bascom, William R. (2003). “Halk Bilimi (Folklor) ve Antropoloji”. Çev. Metin Ekici. *Milli Folklor* 58, s. 162-170.
- Başa, Banu Apaydın. (2009). “Türk Hamam Kültürünün SPA & Wellness Mekânlarının Tasarımına Etkileri”, *ZfWT (Zeitschrift für die welt der Türken-Journal of World of Turks)*, ZfWT Vol. 1, No. 1, s. 207-220.
- Bozok, Düriye. (2006). “Türk Hamamı ve Geleneklerinin Turizmde Uygulanışı (Bursa Merkez İlçe İçin Bir Araştırma)”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13, s. 62-86.
- Bruinessen, Martin Van & Boeschoten, Hendrik. (1988). *Evliya Çelebi in Diyarbekir* (The relevants section of the Seyahatname edited with translation, commentary and introduction), Leiden, E. J. Brill, The Netherlands.
- Cansever, Turgut. (1992). *Şehir ve Mimari Üzerine Düşünceler*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul.
- Cansever, Turgut. (1996). “Şehir”, *Cogito (Kent ve Kültürü)*, Üç Aylık Düşünce Dergisi, Sayı 8/Yaz, s. 125-129.
- Colomina, Beatriz. (2009). *Mahremiyet ve Kamusal-Kitle İletişim Aracı Olarak Modern Mimari*, Çev. Aziz Ufuk Kılıç, Metis Yayınları, İstanbul.
- Erayşar, Osman. (2009). “Anadolu’da Bizans Hamamları”, *Eski Hamam, Eski Tas*, YKY (Yapı Kredi Yayınları), İstanbul.
- Ergin, Nina. (2012). “Giriş”, *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem*, Der. Nina Ergin, Çev. Ayşe Özbay Erozan, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 7-15.
- Ertuğrul, Alidost. (2009). “Hamam Yapıları ve Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 7/13, s. 241-266.
- Eyüpoğlu, İsmet Zeki. (1998). *Anadolu İnançları-Anadolu Üçlemesi I (Yıkanma)*. Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul.
- Loos, Adolf. (1914). “Heimat Kunst”, *Samtliche Schriften*, 1. Cilt, , s. 339.

- Lynch, Kevin. (1996). “Çevrenin İmgesi”, Çev. İlknur Özdemir, *Cogito (Kent ve Kültürü)*, Üç Aylık Düşünce Dergisi, Sayı 8/Yaz, s. 153-161.
- Macit, Yunus. (2005). “Beden Temizliği İçin Yapılmış Mekânlar ile İlgili Hadislerin Tenkid ve Tahlili”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* V/4, s. 167-207.
- Öncü, Ayşe & Weyland, Petra. (2005). “Küreselleşen Kentlerde Yaşam Alanları ve Kimlik Mücadelesi”, *Kültür, Mekân İktidar (Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler)*, Der. Ayşe Öncü ve Petra Weyland, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 9-39.
- Önge, Yılmaz. (1995). *Anadolu'da XII-XII Yüzyıl Türk Hamamları*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s. 9.
- Sami, Kamuran. (2010). “Halk Kültürü Bağlamında Kahvehanelerin Toplumsal ve Mekânsal Dönüşümleri, Diyarbakır Kent Örneği”, *Milli Folklor*, 85, s. 159-172.
- Sözen, Metin. (1971). *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını 21, İstanbul.
- Shayegan, Daryush. (1991). *Yaralı Bilinç-Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofreni*, Çev. Haldun Bayrı, Metis Yayınları, İstanbul.
- Tohme, Lara. (2012). “Balneum ile Hamam Arasında: Emevi Suriye'sinde Hamam Kompleksleri”, *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem*, Der. Nina Ergin, Çev. Ayşe Özbay Erozan, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 85-97.
- Tuncer, Orhan Cezmi. (2012). *Diyarbakır Suriçi Anıtları İle Köşkler ve Bağ Evleri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Tarih-Araştırma: 1, Ankara.
- Türkan, Kadriye. (2009). “Türk Masallarında Mimari: Hamam ve İşlevleri”, *Milli Folklor* 84, s. 162-174.
- Urry, Jojn. (1999). *Mekânları Tüketmek*, Çev. Rahmi G. Ögdül, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Yegül, Fikret K. (2009). “Anadolu ve Su Kültürü”: Türk Hamamları ve Yıkınma Geleneğinin Kökleri ve Geleceği”, *Anadolu/Anatolia* 35, s. 99-118.
- Yegül, Fikret K. (2012). “Anadolu Hamam Kültürü: Bin Işık Huzmesi, Bin Ilık Parmak”, *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem*, Der. Nina Ergin, Çev. Ayşe Özbay Erozan, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 17-65.
- Yılmaz, Çelik. (1995). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.